

І.А. ШВЕД

СУАДНОСІНЫ ПАНЯЦЦЯЎ “МАДЭЛЬ СВЕТУ” І “КОД” У ДАСЛЕДАВАННЯХ МІФАЛАГІчнага МЫСЛЕННЯ

Рассматривается соотношение понятий “модель мира” и “код” в исследованиях мифопоэтического мышления; отмечается, что единый на семантическом уровне классификационный аппарат мозаически структурирует мир с точки зрения познающего субъекта на путях переплетения амбивалентных смысловых комплексов, кодов и функций, которые находятся в дополнительных отношениях с ММ.

Being unique on the semantic level the classified device, however, structures the world like a mosaic from the point of view of the cognizing subject. This occurs in the process of complex interrelation of the ambivalent meaningful complexes, codes and functions that are also in the optional transformative relations with the world model.

Асноўнай праблемай нашага даследавання з’яўляецца вывучэнне сэнсавай арганізаванасці Сусвету старажытнымі славянамі адпаведна міфапаэтычнай логіцы іх светаразумення, якая аб’ектывавалася ў архаічнай славянскай мадэлі свету (далей – МС) – канструкце, што з’яўляецца інструментам апісання і аналізу мысліцельнага матэрыялу, а таксама спосабам класіфікацыі свету, усеагульнай сістэмай ідэнтыфікацыі, стэрэатыпаў, канцэптаў-сімвалаў.

МС вызначаецца як дапасаванае да чалавечых пазнавальных магчымасцей семантычнае ўвасабленне вынікаў усведамлення прынцыпаў арганізацыі Сусвету як цэлага, узнікае на аснове непадзельнасці ўзроўняў непасрэднага назірання і лагічнага канструявання, якое адбываецца на шляхах вырашэння класіфікацыйна-таксанамічных задач, высвятлення паходжання розных фрагментаў Сусвету і выпрацоўкі спосабаў іх стандартнай інтэрпрэтацыі. У прагматычным значэнні МС – гэта такое мадэляванне Сусвету, якое робіць магчымым жыццядзейнасць чалавека на аснове ўжо сабраных і абгульненых у арганізаванае цэлае складнікаў свету, класіфікаванае і прыдатнае для пошуку таго ці іншага яго элемента, паміж якімі ўсталёўваецца пэўная адпаведнасць, суаднесенасць. Устанаўленне пан-дэтэрмінізму (К. Леві-Строс), арганізацыйнага пачатку ў дысцыплінаваным свеце, логіка-дыскурсіўнае і аналітыка-сінтэтычнае яго апісанне сталі асновай як для ўключэння элементаў Сусвету ў якасці аб’ектаў у практычную дзейнасць чалавека, так і для самавызначэння чалавека для выкрышталізоўвання яго “Я”.

Заснаваная на ідэі канвенцыяналізму, структурызацыя атрыманай інфармацыі, размяшчэнне яе па адпаведных ячэйках МС, якія звязаны з такімі абласцямі чалавечай актыўнасці, як мысленне (як правіла, аналагавае) і дзеянне, адбываюцца ў працэсах складання сеці атаясамленняў, адпаведнасцей, трансфармацый на ўзроўні саміх аб’ектаў. На ідэі бінарнасці – аднаго з найважнейшых рэфэрэнтаў культуры і асноўных арганізуючых механізмаў любой структуры (гл. Лотман 1992, 96) – для рэдукавання складанасці

Сусвету з яго бясконцымі хаатычнасцю, дыскрэтнасцю, дыферэнцыйнасцю і дынамізмам, а таксама для рэалізацыі касмалагізаванага існага ў МС архаічна-міфалагічным мысленнем была выпрацавана універсальная класіфікацыйная сетка на базе структурна кантрастных пар. Складзеная з дыхатамічных семіятычных апазіцый, першая катэгарыяльная субстратная парадыгма, сутнасць якой заключалася ва ўсеагульным апрадмечванні, пачала ўтварацца яшчэ ў палеаліце. Яна дала магчымасць звязаць у адзіную карціну погляды на аб'ект з розных пунктаў гледжання, а семіятычны механізм атрымаў унутраную дынаміку і магчымасць не толькі трансліраваць, але і выпрацоўваць новую інфармацыю.

Набор бінарных семіятычных апазіцый уключае (гл. Топоров 1994, 162) 10–20 пар супрацьлеглых прыкмет, якія суадносяцца з рознымі полюсамі значэнняў. Гэтыя супрацьпастаўленні звязаны са *структурай прасторы* – верх/ніз, неба/зямля, зямля/падземны свет, правы/левы, канцэнтрычнае/эксцэнтрычнае, простае/крывое, усход/заход, поўдзень/поўнач; са *структурай часу* – дзень/ноч, святло/цёмра, лета/зіма, вясна/восень; з *колеравай гамай* – белы/чорны, чырвоны/чорны, белы/чырвоны; з *апазіцыямі* – прырода/культура, мокры/сухі, сыры/вараны, дзікі/адамашнены; з *сацыяльнымі катэгорыямі* – мужчынскі/жаночы, старэйшы/малодшы, свой/чужы, блізкі/далёкі. У гэты набор уваходзіць і больш агульнае супрацьпастаўленне, якое вызначае яго *галабальны модус*: сакральны/прафанічны. Усе левыя і ўсе правыя часткі апазіцый складаюць адзінствы, адносіны між якімі могуць апісвацца пры дапамозе ўсеаб'емных апазіцый: шчасце/няшчасце, жыццё/смерць. Самі бінарныя апазіцыі ўяўляюцца выпадкам цэлага; нават тэрмін “адзін” перад тым, як пачаць абазначаць адпаведную лічбу, разумеўся як частка бінарнай апазіцыі, як частка дваістага па сваёй прыродзе прадмета. І лічэбнік “два” з'явіўся раней, чым “адзін” (гл. Стереотипы 1993, 145).

Арганізаваная на разгледжанай аснове МС характарызуецца не толькі як традыцыйная класіфікацыйная сістэма, што ўзнаўляе структуру Сусвету, а як і сістэма, што ўтрымлівае ўяўленні пра аксіялагічную іерархію элементаў гэтай агульнай класіфікацыі. Прычым катэгорыі ацэнкі часцей за ўсё знаходзяць сваё выяўленне на мове прасторавых адносін і іх сімвалаў. «Калі тып члянення ўзнаўляе схему канструкцыі свету, – слухна адзначае Ю. Лотман, – то паняцці “верх/ніз”, “правае/левае”, “канцэнтрычнае/эксцэнтрычнае”, “з гэтага/з таго боку мяжы”, “простае/крывое”, “інклюдзіўнае/эксклюзіўнае” (г. зн. “тое, што ўключае мяне/выключае мяне”) мадэлююць ацэнку» (гл. Лотман 1992, 390).

У архаічнай МС, як яна выявілася ў беларускім (і шырэй – славянскім) фальклоры, унутраная і знешняя прасторы – гэта розныя, адметна ўладкаваныя кантынуумы, кропкі якіх маюць замацаваную суаднесенасць між сабой. Гэтыя прасторы могуць мець як адно вымярэнне, утвараючы агульную канструкцыю (тады знешні свет апісваецца як дакладнае паўтарэнне ўнутранага, толькі з адваротным знакам), так і розную колькасць вымярэнняў, быць прынцыпова няроўнымі. Як унутраная, так і знешняя прасторы могуць уключаць падгрупы локусаў са сваім чляненнем на ўнутраную і знешнюю вобласці, якія ва ўласнай іманентнай структуры, як правіла, паўтараюць увесь універсум. Унутраная прастора, у адрозненне ад знешняй, утрымлівае носьбітамі культуры як правільна арганізаваная, замкнёная і звычайна станоўча ацэньваецца.

Такая арганізацыя эмпірычнага матэрыялу ў высокаўпарадкаваную МС, структурызацыя Сусвету і неаддзельная ад яе інтэрпрэтацыя інфармацыі, утварэнне пэўных сэнсавых адзінстваў (якія ў межах міфалагічнай логікі суадносіліся і татальна ідэнтыфікаваліся між сабой згодна з прынцыпам аналагавага пашырэння тыпу кругоў на вадзе), магчымасць узаемадзейнічаць і пераходу паміж імі дапушчальныя толькі на шляхах выкарыстання розных сімвалаў і кодаў (код – ад лац. *codex* = спіс – сістэма ўмоўных абазначэнняў

для перадачы, апрацоўкі і захавання інфармацыі). Гэтыя коды ўсе разам уключаны ў глабальную субстратную парадыгму МС. У працэсах семіятычнага асваення Сусвету, кадзіравання інфармацыі пра Сусвет і яго фрагменты ім надаецца статус знакавасці; сам Сусвет міфалагізуецца, пераўтвараецца шляхам адыходу ад прамых адпаведнасцей (што атрымала назву брыкалаж – ад фр. *bricoler* 'карыстацца акольным шляхам для дасягнення пастаўленай мэты').

Параметрычная рэпрэзентацыя карціны свету (КС) прадстаўляецца ў спалучэнні розных кодаў, кожны з якіх дае іншую мадэль рэальнасці. Пры гэтым нятоесныя "семіятычныя" ўвасабленні фрагментаў КС (хоць і выступаюць як цэлае) не функцыянуюць у ізаляваным выглядзе. Яны скаардынаваны між сабой і працуюць, абапіраючыся адзін на другога, толькі ў семіасферы (тэрмін уведзены Ю. Лотманам). Верагодна, кожны код іманентна валодае патэнцыяламі структурызацыі і інтэрпрэтацыі Сусвету як фрагментарна, так і ў цэлым, але робіць ён гэта ў пэўных межах, арыентуючыся ў асноўным на сябе. "Істотнай асаблівасцю структурнай пабудовы ядзерных механізмаў семіасферы, – слухна адзначае Ю. Лотман, – з'яўляецца тое, што кожная яе частка ўяўляе сабой цэлае, замкнёнае ў сваёй структурнай самастойнасці. Сувязі яе з іншымі часткамі складання і адрозніваюцца высокай ступенню дэаўтаматызацыі... У адносінах да цэлага яны, знаходзячыся на іншых узроўнях структурнай іерархіі, выяўляюць уласцівасць ізамарфізму. Такім чынам, яны з'яўляюцца адначасова і часткай цэлага, і яго падабенствам" (Лотман 1992, 17). Менавіта ўласцівасць часткі любога ўзроўню семіасферы функцыянаваць як цэлае, а любога цэлага як часткі, а таксама адсутнасць адназначнай упарадкаванасці ўнутры такіх фрагментаў павялічваюць інфармацыйную ёмкасць сістэмы і ствараюць практычна невычарпальныя рэзервы трансфармацыі тэкстаў і новага сэнсаўтварэння.

Спосаб асэнсавання Сусвету і яго фрагментацыі залежыць ад непасрэднага прыроднага акружэння і культуры, у межах якіх існуе суб'ект – носьбіт МС. Так, у славянскай МС культурна-гістарычныя сэнсы, якія ахопліваюць светабудову ва ўсіх яе прыродных, культурных, чалавечых вымярэннях, уладкоўваюцца пры дапамозе вегетатыўнага, у прыватнасці дэндралагічнага, зааморфнага, антрапаморфнага, астральнага, ландшафтна-тапаграфічнага, прадметна-рэчавага, лічбавага, колеравага і некаторых іншых традыцыйных кодаў, якія з'яўляюцца ўключанымі ў структуру МС. На ўзроўні МС такія коды семіятызуюць, мадэлююць знешнія паведамленні, адаптуюць іх той ці іншай семіасферы, ператвараючы ў інфармацыю, якую ў звернутым выглядзе захоўваюць і трансліруюць.

Арыентацыя ў такіх розных кодах, пры дапамозе якіх мазаічна структураецца МС, магчыма толькі на шляхах валодання сэнсаспараджальнымі і трансфармацыйнымі механізмамі МС, правіламі яе трансфармацыйнай граматыкі. Аўтарытэтнейшымі паказальнікамі магчымасці пераходу з кода на код, магчымасці іх дыялога – "асновы ўсіх сэнсаспараджальных працэсаў" (Лотман 1992, 24) – з'яўляюцца фальклорныя творы з міфалагічнымі матывамі метамарфоз, з этыялагічнымі матывамі, напрыклад: "Сястра ўтанула, рэч прамовіла: // – Ты не еш, брацец, рыбы-бялугі, // Рыба-бялуга – то цела мае... // А ў моры вада – да то кроў мая... // А малініца – да то губы мае... // А смародзіна – да то глазы мае... // Зямчужная раса – да то слёзы мае... // Шалковая трава – то каса мая" (Балады 1977, 409); "Ён [муж] зрабіўся сокалам, я [жонка] – арліцаю, // Ён зрабіўся месяцам, я – зарніцаю" (Балады 1977, 405); "Скінуся я, молада, у полі краскаю, // Стары за мною з востраю касою. // Скінуся я, молада, на моры вуткаю, // Стары за мною камянем у ваду..." (Балады 1977, 396); "Я малады, разжалюся, // Па беражку пакачуся, // Дунайчыкам абярнуся" (Балады 1977, 442); "Пойдзем жа мы [браты] у чыста поле, // Рассыплемся мы каменнейкам: // Пускай людзі сабіраюць" (Балады 1977, 432); "Яго [хлопца] конік гарой лёг. // А сядзель-

ца – каменем, // Сам, малады, – яварам. // А хустачка – лісточкам, // А шапачка – кусточкам” (Балады 1977, 351).

У МС, як яна выявілася ў беларускім фальклоры, усе сяміятызаваныя элементы універсума звязаны ў адзінае цэлае, часта антрапамарфізаваны і маюць дачыненне да чалавека ў тэрмінах роднасных стасункаў (напрыклад, маці – гэта зямля, ліпа, бяроза, яблыня, зара, зязюля; дзеці – зорачкі, бярэнічак, вецце ці лісце ад дрэва, вокны хаты і да т. п.). Механізм гэтай сувязі, якая пранізвае свет і ўмацоўвае яго ў яго цэласнасці, прыводзіцца ў рух універсальным аператарам ператварэння, які таксама набывае функцыю аператара атаясамлення. Асабліва яскрава прасочваецца арыентацыя на ўяўленні пра глыбокую еднасць чалавека і Сусвету і пра цыклічнасць яго працэсаў, на адпрацаваную тэхніку ператварэнняў, на алфавіт гэтых ператварэнняў і на ўсеагульную сістэму ідэнтыфікацый у варыянтах перапляцення кодаў (астральнага, дэндраморфнага, антрапаморфнага, прадметна-рэчавага і да т. п.): “Прыехала Каляда на белым кані // Яе конічак – ясен месячык, // Яе дужачка – ясна зорачка, // Яе пужачка – ясна звёздочка, // Яе вазочак – з тоўстага лядку, // Яе кажухок – з белага сняжку” (Гілевіч 1974, 13); “Ой па-над морам, па-над глыбокім, // Там явар стаяў тонкі, высокі. // На тым явары саколкі сядзіць, // Саколкі сядзіць да ў мора глядзіць // ...з рыбай гаварыць: // – Ой, рыба, рыба, як ты глыбока, // ...а я высокая. // Табою, рыбай, гасцей вітаці, // А маім пяром лісты пісаці. // Майстроў наймае, цэркаў будзе..., // З трыма вярхамі, з трыма вакнамі. // У адно акенца сонейка ўзышло, // У другое акенца месяц засвяціў, // У трэцяе акенца янголь зазірнуў, // ...слёзаньку рынуў. // З тое слёзанькі плывуць рэчанькі” (Зімовыя песні 1975, 140–141). Апошні тэкст цікавы не толькі з пункта гледжання рэалізацыі кодавых комплексаў, але і ў плане прадстаўленасці ў ім найважнейшых параметраў МС, па якіх і праводзіцца перакадзіроўка. Ім з’яўляецца прасторавы параметр, цэнтр касмалагічнай гарызанталі якога маркіраваны царквой і “анголем”, са слязы якога плывуць рэкі, а вертыкаль яскрава падкрэслена апазіцыяй глыбокае мора з рыбай/высокі явар з сскалам (высокі явар па-над морам, як вось, злучае ніз, апраметную з верхам, небам, што дае магчымасць прадстаўнікам розных ярусаў светабудовы ўступіць у кантакт). Часавы аспект МС у тэксце імпліцытна прадстаўлены праз традыцыйны вобраз “астранамічнай сямі”. Персанажны набор МС у прыведзенай песні праз тэму ідэальнага парадку, касмалагізаванасці і дабрабыту спалучаны з аксіялагічным, станоўча накіраваным вектарам вызначаных фрагментаў МС.

Такія складнікі вышэй названых сістэм кадзіравання, як дрэва, зямля, вада, гара, поле, лес, камень, неба, зоры, месяц, зара, ранак, дзень, ноч, змяя і да т. п., звычайна фарміруюць міфалагічны фонд, звязаны з матывамі тварэння Сусвету, з яго структурай, персанажным наборам, і ў выніку рэпрэзентацыі праз свае канцэптуальныя ўласцівасці ў сістэме МС абслугоўваюць большасць яе ячэек. Названыя і падобныя да іх універсальныя сімвалы ўяўляюць сабой своеасаблівы гіпертэкст. Яны канцэнтруюць глыбокі шматаспектны сэнс і, увасабляючы нейкі канцэпт, адсылаюць інтэрпрэтатара да многіх паняццяў сваіх канцэптуалізаваных абласцей, якія таксама валодаюць сваімі канцэптуалізаванымі абласцямі, толькі часткова супадаючымі з папярэднімі. Кожны з групы універсальных сімвалаў, сфарміраваўшыся на базе бінарных апазіцый, якія як зыходныя адзінкі разумення архайчнага мыслення з’яўляюцца аспектамі цэлага, прызваны высвечваць супрацьлеглыя полюсы розных фрагментаў Сусвету і светабудовы ў цэлым.

Такім чынам, адзіны на семантычным узроўні класіфікацыйны апарат (МС) мазаічна структурызуе той самы аб’ект (Сусвет) з пункта гледжання пэўнага суб’екта на шляхах перапляцення амбівалентных сэнсавых комплексаў, кодаў і функцый. Тут можна гаварыць пра анталагічную спалучанасць або адначасовасць МС і кодаў (сістэм сімвалаў), яе увасабляючых і

ёю абумоўленых. МС, з аднаго боку, як універсальнае існае ў якасці закона, прынцыпа арганізацыі кода як канкрэтнага і сінгularнага і, з другога – выконваецца ў пэўных кодах самім актам іх уладкавання, арганізацыі. Таму гаварыць можна не пра рэдукцыю кода, сімвала да структуры, МС, ці наадварот, а пра характар іх трансфарматыўных сувязей.

ЛІТАРАТУРА

- Балады: У 2 кн. БНТ / Укл. Л.М. Салавей. Мн., 1977. Кн. 2.
Гілевіч Н. С. Песні народных свят і абрадаў. Мн., 1974.
Зімовыя песні. БНТ / Укл. А.І. Гурскага. Мн., 1975.
Лотман Ю. Избранные труды. Таллин. 1992.
Стереотипы и динамика мышления / Под ред. Д.И. Широкова и др. Мн., 1993.
Топоров В. Н. Модель мира // Мифы народов мира: В 2 т. М., 1994. Т. 2. С. 162.

Паступіў у рэдакцыю 21.07.2003.

Іна Анато́льеўна Швед – кандыдат філалагічных навук, дактарант Інстытута мастацтвазнаўства, этнаграфіі і фальклору імя К. Крапівы НАН Беларусі.

У.М. СІВІЦКІ

МІФАЛАГІЧНА-АГРАРНАЯ ПРАГМАТЫКА РУСАЛКІ Ў БЕЛАРУСКІМ ФАЛЬКЛОРЫ

Осмысливается архаическая мифологическо-аграрная детерминированность мифологемы русалки. Анимистическо-земледельческая прагматика рассматривается при этом как основа включения образа русалки в семантическое поле сезонно-календарных концептов растительности.

Archaic mythological-agrarian determinancy of mermaid's mythologema is considered in the article. Animistic-agricultural pragmatics is regarded as the basis of inclusion of mermaid's image in the semantic field of seasonal-calendar concepts of vegetation.

Фальклорна-этнаграфічны комплекс русальнага тыдня (як правіла, васьмы тыдзень пасля Вялікадня – ад Тройцы да запусаў Пятроўскага посту (радзей – тыдзень перад Тройцай); лакальныя назвы: траечны, духавы, сёмушны, клечальны, зялёны, граны, праводны, крывы, купальны тыдзень, русальніца, русалкі, траецкі май), фактычна завяршаючы веснавы цыкл календара, функцыянальна напоўнены адначасова семантыкай заклінання летняга красавання прыроды, што пацвярджаецца, прынамсі, не толькі прымеркаванасцю ва ўсходніх славян пары з'яўлення русалак да часу красавання жыта і тэмай аберагання імі палёў, садзейнічання квітненню збажыны (“У жыті русалкі граюць, танцуюць, щоб цвіло, щоб урожай быў, – то оны гуляють” (ПА)), але і сувяззю міфалагічнага персанажа са жнівом: у вёсцы Красная Дуброва Рэчыцкага раёна пераапанутую русалкай жанчыну “пускалі” ў жыта непасрэдна перад зажынкамі: “Яна па жыту ідзе, але штоб не таптала. Яна ідзе, а яе сустракаюць, і валасы ў яе дліныя па плячам. Эта ўжэ і русалка. Яе сустракаюць для таго, штоб харошы ўражай быў і на лета. А тады ўжэ бабы бяруць хлеб, сядуць і з'ядзяць ужэ і пачынаюць жаць. Жніво пачынаецца” (Фальклорна-этнаграфічная і літаратурная спадчына 2002, 138). Бясспрэчны міфалагізм русальнай традыцыі, эпіцэнтрам бытавання якой з'яўляецца Усходняе Палессе, маркіраваны, аднак, не толькі ўключанасцю яе ў семантычнае поле траецка-купальска-пятроўскага часу (гл. Агапкина 2002, 368–369) (звяртае на сябе ўвагу асаблівая функцыянальна-тыпалагічная пераемнасць русальніцы з абрадасцю “ваджэння/пахавання Стралы”, прымеркаванай да Ушэсця, і купальскім святам), але і ўласна ўстойлівасцю, жыццяздольнасцю архаічных уяўленняў пра русалак (Ліс 1998, 79–80). Пытанне сутнасці феномена можа быць звязана пры гэтым фактычна да вызначэння календарнай функцыянальна-генетычнай структуры і семантыкі міфалагемы русалкі: праводна-пераходны і ў той жа час ства-